

Klementyna Żurowska

ZESPÓŁ PAŁACOWY W WERLI ZE STUDIÓW NAD WZESNOŚREDNIOWIECZNĄ ARCHITEKTURĄ PAŁACOWĄ

Pfalz Werla, wzniesiony zapewne przez Henryka Pierwszego (919–936), położony był 16 km na północny wschód od Goslaru, na wzgórzu Kreuzberg, po wschodniej stronie rzeki Oker, między miejscowościami Schladen a Werlaburgdorf.

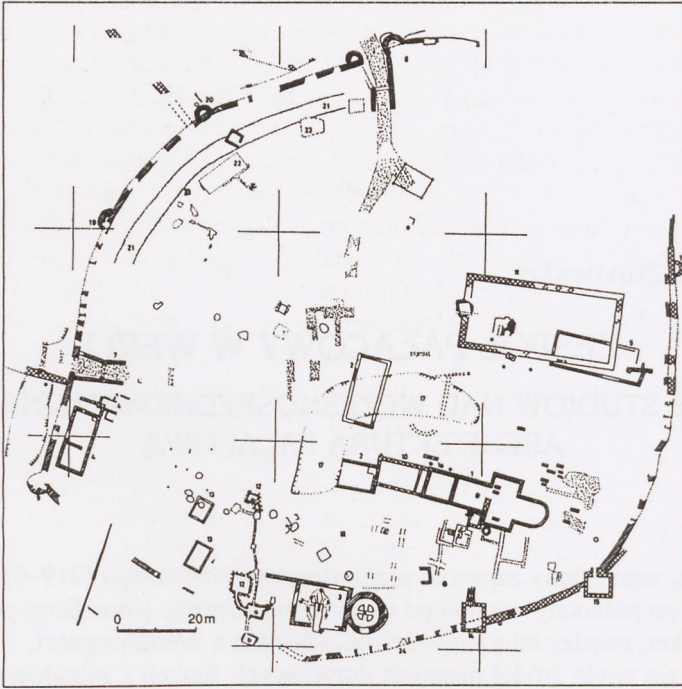
Zachowało się wiele źródeł pisanych dotyczących funkcji i zabudowy Werli¹. Dla pałacu z wieku X i XI istotne zdają się trzy wypowiedzi. Pierwsza to dokument Ottona Pierwszego z dnia 19 kwietnia 940 roku *actum Uerla palatio regio*. Drugą znajdujemy w kronice Thietmara. Podczas rokowań po śmierci Ottona Trzeciego, na wiosnę roku 1002 w Werli *in magna domu* przybrano krzesła dla siostr Ottona, Zofii i Adelajdy. Trzecia wzmianka odnosi się do czasów Konrada Drugiego. W okresie 1024–1039 cesarz zwołał *...concilium generale .. in palatio imperiali in loco, qui dicitur Werla....* Znaczenie Werli skończyło się za Henryka Czwartego, który w roku 1086 przekazał tę warownię wraz z jej dobrami biskupowi Udo z Hildesheim. Z tych źródeł wynika, że w wieku X i XI w pfalzu Werla istniał pałac, który być może Thietmar nazwał wielkim domem. Do którego jednak z budynków świeckich odkrytych w Werli to określenie odnosiło się i czy każda z podanych wzmianek dotyczyła tej samej budowli, tego nie wiemy.

Zabudowa pfalzu w Werli odsłaniana była przez archeologów od roku 1934 do roku 1939 oraz po wojnie w latach 1957–1964. W wyniku tych prac znaleziono fragmenty kościoła krzyżowego, szereg budynków o charakterze świeckim, a także mury obronne i baszty² (il. 1).

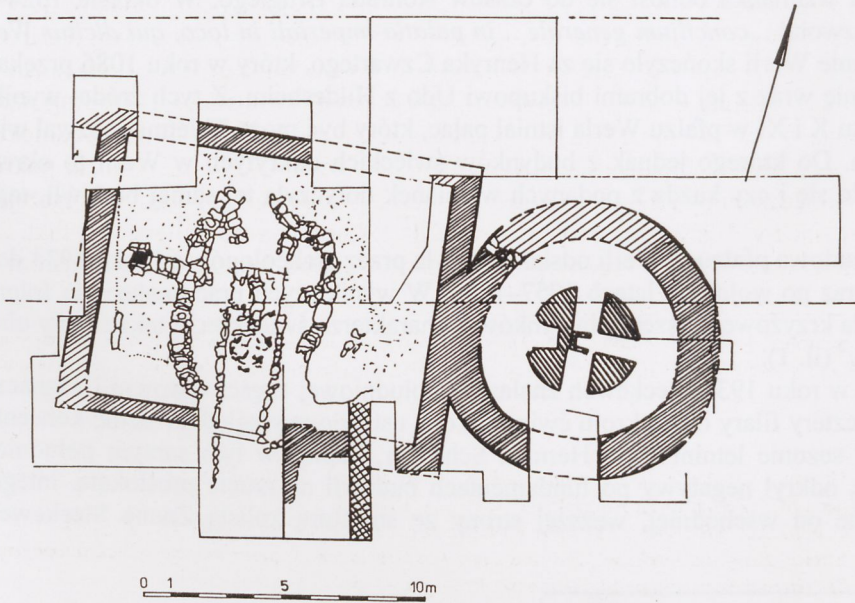
Już w roku 1936 Steckeweh znalazł w południowej części warowni i zaznaczył na planie cztery filary o przekroju ćwiartki koła, ustawione względem siebie koncentrycznie. W sezonie letnim 1939 Herman Schroller, kopiąc w tym samym południowym rejonie, odkrył negatywy po fundamentach budowli na rzucie prostokąta, integralnie związane od wschodniej, węższej strony ze strukturą kolistą. Znane Steckewehowi

¹ Źródła pisane do pfalzu w Werli omówił Hans Jürgen Rieckenberg [w:] H. Seebach, *Die Königspfalz Werla, Neumünster 1967*, s. 9–11. Zestawił te źródła Seebach, tamże, s. 15–16.

² Wszystkie wcześniejsze badania przedstawił i przeanalizował całościowo Seebach, *op.cit.*, s. 18–35.

II. 1. Werla, plan pfalzu z odkrytą zabudową (wg Binding)

II. 2. Werla, rzut poziomy pałacu i rotundy (wg Schroller)

kamienne filary znalazły się w samym centrum rotundy. W obrębie negatywów budowlu podłużnej odkryto dobrze zachowaną konstrukcję do ogrzewania tego pomieszczenia. Pod koniec drugiej wojny światowej uległa ona zniszczeniu (il. 2).

Schroller opublikował w roku 1940 swoje odkrycia z 1939 roku, ilustrując tekst rysunkami i fotografiami. Przypuszczał on, że cały zespół pochodzi z czasów Henryka Pierwszego³. W okresie badań w roku 1939 asystentem Schrollera był architekt C.H. Seebach, który między innymi zajmował się sprawą zapraw murarskich. W roku 1967 przedstawił on i podsumował całość prac archeologicznych prowadzonych w Werli⁴. Datował również omawiany obiekt na wiek X⁵. W roku 1969 ukazała się recenzja książki Seebacha, napisana przez P. Grimma, który wskazał na podobieństwo Werli z pałacami wczesnopiastowskimi i tym samym wyjaśnił, enigmatyczną dotąd, funkcję rotundy jako kaplicy pałacowej⁶. W roku 1979 ukazał się polemiczny artykuł A. Gauerta, który identyfikuje omawiany zespół w Werli z wymienionym przez Thietmara wielkim domem, istniejącym w roku 1002. Uważa on, że cały zespół pałacowy funkcjonował jeszcze na początku wieku XI, ale powstał wcześniej jeszcze, w wieku X. Nadto Gauert pierwszy zwraca uwagę na podobieństwo pomiędzy podporami w Werli i na Ostrowie Lednickim. Uważa też za możliwe wezwanie Panny Marii dla rotundy w Werli jako kaplicy pałacowej⁷. W roku 1984 Streich, w swej książce *Burg und Kirche* wskazuje na pojawiające się w Niemczech w wieku X i XI tendencje do połączenia kościoła z budynkiem świeckim (Zürich, Tilleda, Werla, Bamberg, Paderborn). Sądzi on, że wzorem dla pałaców wczesnopiastowskich były te właśnie pałace ottońskie⁸. Wracając do Seebacha, należy zauważyć, że w swej pracy podsumowującej problem wykopalisk w Werli umieścił on bardzo znaczące stwierdzenie, które później nie było zauważane przez innych badaczy. „Porównanie murów (chodzi o rotundę i budynek z ogrzewaniem) pod względem materiału i zaprawy prowadzi do stwierdzenia, że powstanie komór grzewczych należy datować na wiek X i że związany z nimi dom z nieznanых powodów został zburzony, a później wraz z rotundą od fundamentów odbudowany”⁹. Jedynie G. Binding, ostatni zajmujący się sprawą Werli w swej książce *Deutsche Königspfalzen (965–1240)*, zwrócił uwagę i w całości zacytował wypowiedź Seebacha, nie wyciągając jednak z niej wniosków¹⁰. Binding sądzi, na podstawie dostępnej mu literatury polskiej, że budowle na Ostrowie Lednickim powstały w wieku XI za Bolesława Chrobrego. Następnie stwierdza bliskie pokrewieństwo pomiędzy budynkiem z rotundą w Werli a Ostrowem Lednickim i sugeruje datowanie pałacu w Werli na początek wieku XI¹¹. Należy zwrócić uwagę na fakt, że Binding nie usiłuje ustalać chronologicznej zależności obu zespołów. Sądzi natomiast, że

³ H. Schroller, *Bericht über die Untersuchung der Königspfalz Werla im Jahre 1939*, Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Fachgruppe II. Mittlere und Neuere Geschichte. Neue Folge. Band III. Nr 2, Göttingen 1944, s. 65–87.

⁴ Seebach, *op.cit.*, s. 18 i nast.

⁵ Seebach, *op.cit.*, s. 47–49.

⁶ P. Grimm, C.-H. Seebach, *Die Königspfalz Werla*, Göttingen Schriften zum Vor- und Frühgeschichte, 8, Neumünster 1967, „Zeitschrift für Archäologie” 3, 1969, s. 151–154.

⁷ A. Gauert, *Das Palatium der Pfalz Werla [w:] Deutsche Königspfalzen*, III, 1979, s. 385–386.

⁸ G. Streich, *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrnsitzen*, Sigmaringen 1984, s. 385–386.

⁹ Seebach, *op.cit.*, s. 48.

¹⁰ G. Binding, *Deutsche Königspfalzen*, Darmstadt 1996, s. 174.

¹¹ Binding, *op.cit.*, s. 177.

istotne jest ich podobieństwo, i to datowanie zespołu lednickiego ma znaczenie dla określenia czasu powstania pałacu w Werli. W podsumowaniu przedstawionego stanu badań można powiedzieć, że odkryty w roku 1939 pałac w Werli nie był przedmiotem osobnego opracowania i nigdy nie został poddany gruntownej analizie architektonicznej. Badaczy niemieckich interesowało w pierwszym rządzie urządzenie ogrzewcze i jemu poświęcali najwięcej uwagi. Ponieważ omawiane relikty w Werli są istotne dla grupy palatiów wczesnopiastowskich, autorka pragnie szczegółowo przeanalizować ten zabytek, aby umożliwić bardziej precyzyjne określenie jego stosunku do grupy polskiej.

Negatywy budynku na rzucie prostokąta wyznaczają pomieszczenie o wymiarach 9 x 12 m bez podziałów wewnętrznych¹². Mur północny, sądząc po zaobserwowanych przez Schrollera śladach, pierwotnie ciągnął się dalej ku zachodowi jeszcze około 8 m. Ślady zachodniej części budowli zostały zniszczone przez późniejsze wykopy. Rozpoznane negatywy miały szerokość od 70 cm do 1 m. We wnętrzu sali wschodniej znaleziono dobrze zachowane urządzenie do ogrzewania tego pomieszczenia. Ciąg murów tej konstrukcji składał się z ustawionych obok siebie dużych i średniej wielkości płyt, starannie obrobionych i osadzonych na zaprawie (il. 3). Nadto, zarówno w pomieszczeniu ogrzewanym, jak i w obrębie zachodniego, niezachowanego traktu znaleziono fragmenty posadzki wykonanej z różowego gipsu. Przylegająca do budynku prostokątnego rotunda o średnicy 10 m miała mury obwodowe, znane jedynie z negatywów, szerokie na około 1,5 m. Zachowane w jej wnętrzu cztery filary na rzucie ćwiartki koła wykonane były z bardzo nieregularnych kamieni łupanych, wyrównanych w licu (il. 4). Kąty proste w przekroju filarów zwrócone były ku centrum rotundy. Szerokość podpór równała się grubości murów obwodowych. Zachowana wysokość filarów wahała się od 1 m do 60–70 cm i nie były one zróżnicowane na część fundamentową i naziemną. W południowo-zachodniej i północno-wschodniej części rotundy zachowały się *in situ* fragmenty posadzki, której położenie świadczy, że jedynie górna część filarów, w wysokości około 20 cm należała do partii naziemnej (il. 5). Oba filary wschodnie były wolno stojące. Filary zachodnie natomiast połączono od wschodu murem szerokim na około 50 cm. W środkowej części tego muru, od strony wschodniej, przylegały trzy płyty kamienne długie na 80 cm, szerokie na 20 cm i wysokie na 40 cm, ustawione względem siebie pod kątem prostym, przypominające skrzynię bez dna otwartą od wschodu. Dolna część tych płyt spoczywa na tej samej warstwie, w którą wkopano fundamenty murów obwodowych rotundy i podpór (il. 2 i 5). Odległość między filarami wynosiła od 80 cm do 1 m. Środkowa część rotundy, ujęta podporami, w rzucie zbliżona do kwadratu o bokach 80 x 80 cm, mieściła wspomnianą już strukturę utworzoną z trzech cienkich płyt kamiennych. Opisane wyżej negatywy składają się na obraz rzutu poziomego budowli podłużnej, z której czytelne jest tylko pomieszczenie wschodnie, wyposażone w ogrzewanie. Wschodni bok spojony był organicznie i regularnie z rotundą pozbawioną apsydy. Dzięki dolnym częściom czterech filarów dowiadujemy się o materiale i technice murów być może całego założenia. Zespół tych budowli został rozpoznany jako pałac wyposażony w okrągłą kaplicę na osi, od strony wschodniej.

¹² Opis reliktyw wykonany został na podstawie tekstu, rysunków i fotografii – Schroller, *op.cit.*, s. 66–87, szczególnie zaś s. 83–88.

Szereg elementów (form) rotundy w Werli wymaga komentarza. Jej mury obwodowe były znacznie grubsze od murów pałacu. To samo dotyczy filarów. Należy stąd wnioskować, że dolna kondygnacja kaplicy mogła być sklepią. Kolejną kwestią to brak apsydy. W takich wypadkach ołtarz powinien stać w środku budowli. Jednak masyw czterech potężnych filarów na rzucie ćwiartki koła w centrum rotundy, położonych bardzo blisko siebie, i mała przestrzeń środkowa nie stwarzała możliwości na pomieszczenie ołtarza. Należy również wrócić do trzech płyt kamiennych widocznych w omawianym miejscu. Środkowa, oparta o mur łączący zachodnią parę podpór, i pozostałe dwie, przylegające do pierwszej pod kątem prostym, swą formą przypominają część sarkofagu lub relikwiarza, któremu brakuje czwartego boku i przykrycia. Równie niezwykła w rotundzie w Werli jest forma podpór. Filary o przekroju ćwiartki koła pojawiają się w architekturze zachodniej od czasów karolińskich. Dźwigają one sklepienia półkolistej apsydy krypt obejściowych. Filarów tych jest jednak w kryptach zawsze tylko dwa i zawsze są położone bardzo blisko siebie. Z wieku IX znamy dwie budowle z podporami o omawianej formie. Są to mianowicie: krypta zachodnia w katedrze w Kolonii¹³ i krypta wschodnia w kościele Świętego Lucjusza w Werden¹⁴. Podobne podpory znane są z krypty wschodniej kościoła Świętego Pantaleona w Kolonii z około 970 roku¹⁵ (il. 6). Między nimi położony był najprawdopodobniej grób arcybiskupa kolońskiego Brunona, zmarłego w roku 965. Ostatni przykład pochodzi z krypty wschodniej kościoła benedyktynek w Vilich z pierwszej połowy XI wieku¹⁶. Wszystkie cztery wymienione obiekty znajdowały się na terenie archidiecezji kolońskiej. Podpory w Werli w swym rzucie poziomym są zupełnie podobne do wymienionych powyżej w kryptach regionu kolońskiego, z tym, że jest ich cztery zamiast dwu. Ich zdwojona liczba wydaje się zrozumiała, jeśli weźmiemy pod uwagę, że w kryptach filary były usytuowane w przestrzeni półkolistej, w Werli natomiast zastosowano je w pomieszczeniu na rzucie koła. Forma podpór w Werli jest zapewne przeniesieniem analogicznej konstrukcji stosowanej w apsydach krypt obejściowych. Grubość murów rotundy w Werli, grubość i forma podpór oraz ich usytuowanie bardzo blisko siebie, a także brak apsydy i przypuszczalne umieszczenie relikwiarza w środku między filarami pozwalają przypuszczać, że mamy tu do czynienia z dolną, sklepią kondygnacją, być może kryptą, budowli centralnej. Można następnie mniemać, że owa krypta z relikwiami dźwigała górną kondygnację, właściwą kaplicę, z ołtarzem umieszczonym w samym środku.

Budowle centralne dwukondygnacyjne, znane w architekturze późnego antyku, w architekturze wczesnośredniowiecznej pojawiają się na zachodzie od wieku VIII. Najstarszy znany jej egzemplarz odnajdujemy w Fuldzie, w rotundzie Świętego Michała¹⁷, w której krypcie został pochowany opat Eigil. Z wieku IX pochodzą dwie burgundzkie rotundy dwupoziomowe z Flavigny i Auxerre, usytuowane po wschodniej stronie kościoła podłużnego¹⁸. Trzy budowle centralne, wyposażone w krypty, wzniesione zostały na początku wieku XI. Były to: duża rotunda w Dijon¹⁹, niewielka rotun-

¹³ F. Oswald, L. Schaefer, H.R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten*, München 1966, s. 139 i nast.

¹⁴ *Vorromanische Kirchenbauten*, *op.cit.*, s. 368 i nast.

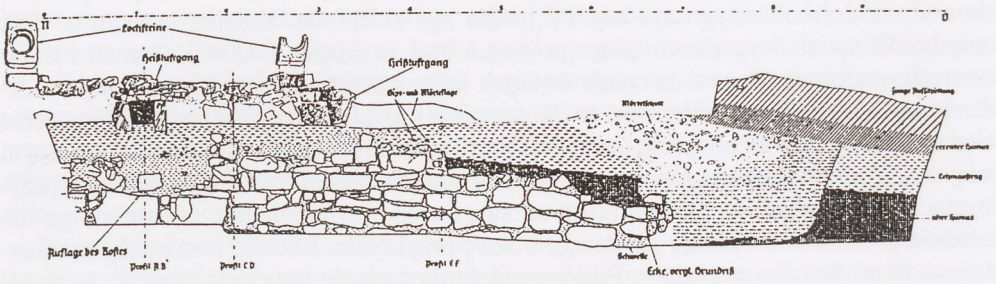
¹⁵ H.E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, Band 4, Berlin 1989, s. 595–597.

¹⁶ *Vorromanische Kirchenbauten*, *op.cit.*, s. 361–363.

¹⁷ *Vorromanische Kirchenbauten*, *op.cit.*, s. 87–89.

¹⁸ C. Sapin, *La Bourgogne préromane*, Paris 1986, dla Flavigny s. 81 i nast., dla Auxerre s. 41 i nast.

¹⁹ Sapin, *op.cit.*, s. 75 i nast.

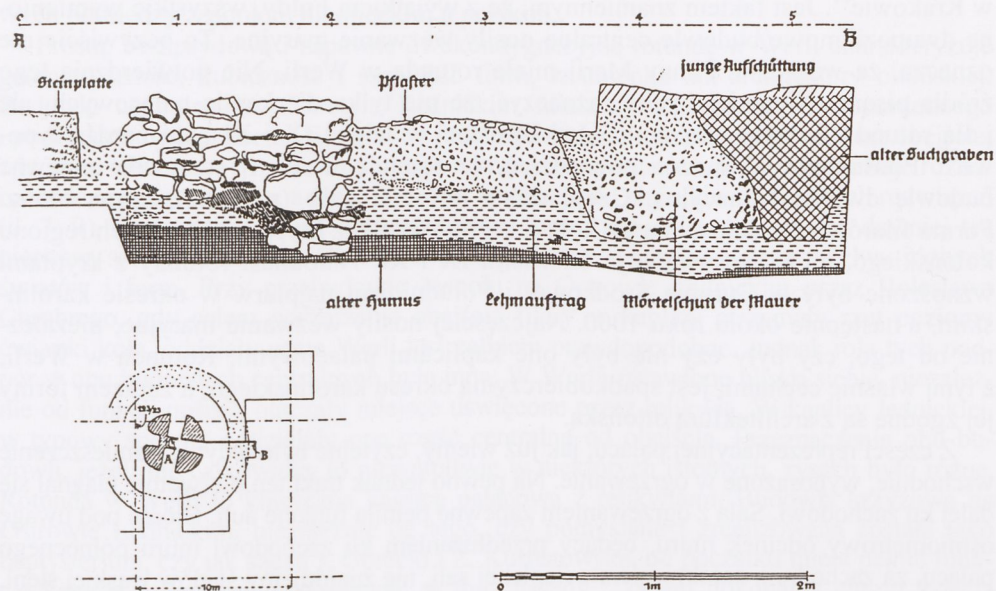

KÖNIGSPALZ WERLA
 östliche Seitenansicht der Hofanlage

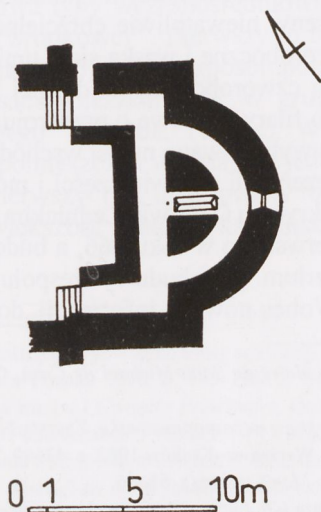
II. 3. Werla, profil N-O z widokiem na wsch. lico kanału grzewczego (wg Schroller)

II. 4. Werla, cztery kamienne filary w rotundzie (wg Schroller)

Il. 5. Werla, rotunda, przekrój na osi wschód-zachód (wg Schroller)

Il. 6. Kolonia, kościół Świętego Pantaleona, rzut poziomy krypty wschodniej z w. X (wg Kubach, Verbeek)

da w Cuxa w Pirenejach²⁰ i czworolistna rotunda z masywem zachodnim na Wawelu w Krakowie²¹. Jest faktem znamionym, że z wyjątkiem Fuldy, wszystkie wymienione dwupoziomowe budowle centralne nosiły wezwanie maryjne. To oczywiście nie oznacza, że wezwanie Panny Marii miała rotunda w Werli. Nie potwierdzają tego źródła pisane. Niemniej trzeba zaznaczyć, że nie tylko dla kaplic pałacowych, ale i dla rotund z kryptą, wezwanie Matki Boskiej w wieku IX i XI było bardzo typowe²². Podsumowując można powiedzieć, że rotunda w Werli stanowiła zapewne budowlę dwukondygnacyjną. Część dolna mieściła grób (relikwie), górna ołtarz. Forma filarów na rzucie ćwiartek koła przejęta została z krypt obejściowych regionu kolońskiego, gdzie stosowano je od wieku IX i XI. Natomiast rotundy z kryptami wznoszone były w Europie Środkowej i Południowej najpierw w okresie karolińskim, a następnie około roku 1000. Najczęściej nosiły wezwanie maryjne, niezależnie od tego, czy były czy nie były one kaplicami pałacowymi. Rotunda w Werli, z tymi właśnie cechami, jest spadkobierczynią okresu karolińskiego, a zarazem formy jej zgodne są z architekturą ottońską.

Z części reprezentacyjnej pałacu, jak już wiemy, czytelne było jedynie pomieszczenie wschodnie, wyposażone w ogrzewanie. Na pewno jednak trakt ten pierwotnie ciągnął się dalej ku zachodowi. Sala z ogrzewaniem zapewne pełniła funkcję auli. Biorąc pod uwagę ośmiometrowy odcinek muru, będący przedłużeniem ku zachodowi muru północnego pałacu, za zachodnim zamknięciem ocieplanej sali, nie znajdujemy śladów wąskiej sieni, względnie klatki schodowej. Pałac mógł być piętrowy, podobnie jak kaplica.

Wyżej już była mowa, że Grimm, Gauert, Streich i Binding stwierdzają zbieżność rzutu Werli z rzutami palatiów wczesnopiastowskich, a przede wszystkim z zespołem na Ostrowie Lednickim, w którego centralnej kaplicy widoczne są cztery filary o przekroju ćwiartek koła²³. W spojrzeniu na relację Werla – Ostrów Lednicki zaszła jednak zasadnicza zmiana w związku z badaniami prowadzonymi na wyspie w latach 1988–1990²⁴. Zespół na Ostrowie okazał się tryfazowy. W pierwszym okresie filary w kaplicy miały rzut kwadratu, a w ramionach krzyża, północnym i południowym, znaleziono dwa zagłębione w posadzce płytkie baseny, niewątpliwie chrzcielne. Jednotraktowy pałac dzielił się na trzy pomieszczenia czworoboczne i wąską sien, umieszczoną między pierwszą od wschodu, a drugą przestrzenią czworoboczną. W drugiej fazie poszerzono obejście budowli centralnej i wymieniono filary na nowe o przekroju ćwiartek koła. W zachodniej, reprezentacyjnej części pałacu wybudowano na osi wschód – zachód dwa filary na rzucie kwadratu. Dzieliły one przestrzeń auli na dwie części i mogły podtrzymywać sklepienie (il. 13d). Autorzy ostatnich odkryć na Ostrowie Lednickim wiążą powstanie tego zespołu z chrztem księcia Mieszka Pierwszego w roku 966, a budowlę centralną z dwoma basenami określają jako baptysterium. Przebudowy zespołu dokonał zapewne Bolesław Chrobry około 1000 roku²⁵. Wobec nowych informacji, dostarczonych przez badania na

²⁰ B. Uhde-Stahl, *La chapelle circulaire de Saint-Michael de Cuxà*, Cahiers de Civilisation Médiévale, 20, 1977, s. 339–351.

²¹ K. Żurowska, *Studia nad architekturą wczesnopiastowską*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCXLII, Prace z Historii Sztuki, z. 17, Warszawa–Kraków 1983, s. 43–49. T. Węclawowicz, *Rekonstrukcja rotundy wawelskiej Najświętszej Panny Marii*, tamże, s. 55–66.

²² Żurowska, *op.cit.*, s. 49; por. także Ch. Sapin, *L'origine des rotondes mariales des IXe–XIe siècles et le cas de saint German d'Auxerre. Maria. Le culte de la vierge dans la société médiévale*, Paris 1996, s. 295–312.

²³ Por. wyżej, s. 149.

²⁴ K. Żurowska, T. Rodzińska Choraży, A. Biedroń, M. Łastowiecki, T. Węclawowicz, J. Wrzesiński, *U progu chrześcijaństwa w Polsce. Ostrów Lednicki*, pod red. K. Żurowskiej, t. I, Kraków 1993, t. II, Kraków 1994.

²⁵ *U progu chrześcijaństwa w Polsce*, t. I, s. 73–233.

wyspie lednickiej, ważne jest ustalenie relacji stylistycznych, typologicznych i czasowych pomiędzy zespołem niemieckim a polskim.

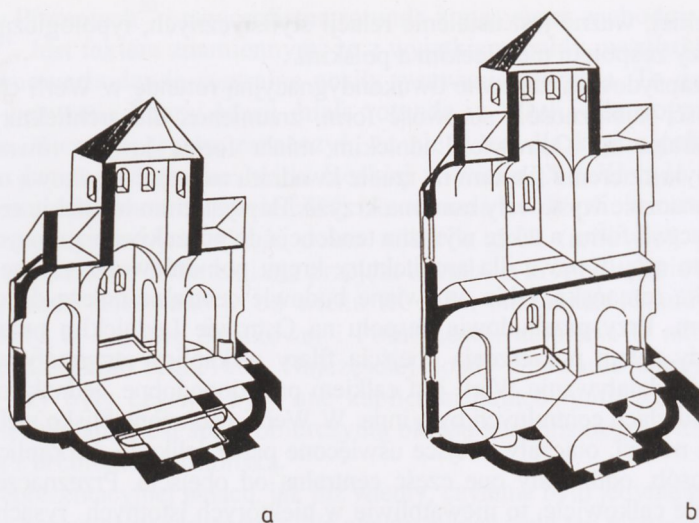
Prostą, bezapsydową i zapewne dwukondygnacyjną rotundę w Werli charakteryzuje geometryczność, kubiczność i surowość form, znamienna dla architektury ottońskiej. Budowla centralna na Ostrowie Lednickim miała formę krzyża równoramiennego i podzielona była czterema filarami na rzucie kwadratu na część środkową oraz obejście, z którego nieznacznie wystawały ramiona krzyża. Baptysterium lednickie cechuje różnorodność i bogactwo form, a także wyraźna tendencja do poszukiwania nowych rozwiązań (il. 7, 9). Są to rysy typowe dla architektury kręgu południowego, zwane dawniej też pierwszą sztuką romańską. Obie omawiane budowle centralne należą do dwu różnych światów i form. Przy przebudowie zespołu na Ostrowie Lednickim przez Bolesława Chrobrego, gdy celem poszerzenia obejścia filary w kaplicy otrzymały rzut poziomy ćwiartki koła, oddziaływanie Werli jest całkiem prawdopodobne. Jednak rola tych podpór w obu budowlach centralnych była inna. W Werli, ustawione blisko siebie, niezależnie od funkcji nośnej, otaczały miejsce uświęcone przez relikwie. W kaplicy lednickiej, w typowy sposób, oddzielały one część centralną od obejścia. Przeznaczenie obu budowli, jeżeli nie całkowicie, to niewątpliwie w niektórych istotnych rysach było różne. Rotunda w Werli to klasyczna kaplica pałacowa z relikwiami. Budowla krzyżowa na Ostrowie Lednickim, niezależnie od tego, czy pomyślana i zrealizowana została jako baptysterium, czy jak sądzą J. Górecki i Z. Kurnatowska, od początku miała pełnić funkcję kaplicy pałacowej wyposażonej w dwa baseny²⁶, celem dokonania chrztu księcia Mieszka i jego rodziny, w pierwszej fazie miała charakter baptyzmalny.

Podłużny pałac w Werli składał się prawdopodobnie z dwu pomieszczeń na dole i może z dwu na górze. Dolna, wschodnia sala, jak wiemy, wyposażona w ogrzewanie i przylegająca do kaplicy, pełniła zapewne funkcję auli. Pałac na rzucie prostokąta na Ostrowie Lednickim dzielił się, licząc od wschodu, na przedsionek do baptysterium-kaplicy, wąską sień i dwa kolejne pomieszczenia, z których dopiero zachodnie, największe, stanowiło niewątpliwie reprezentacyjną aulę. W opracowaniu ruin na Ostrowie Lednickim wyróżniłam dwa typy wczesnośredniowiecznych założeń pałacowych z terenu Europy Zachodniej i Środkowej²⁷. Pierwszy to budowla na rzucie prostokąta, jednoprzestrzenna, wolno stojąca lub w różny sposób połączona z kaplicą bądź z przylegającymi mniejszymi aneksami mieszkalnymi. W grupie tej aula usytuowana była w bliskości założenia sakralnego²⁸ (il. 10a, 11a,b,c). W drugim wariantcie podłużny pałac podzielono na szereg pomieszczeń w układzie jednotraktowym, z aulą po przeciwnej stronie niż kaplica. Pierwszy typ, inspirowany być może przez aulę pałacową w Trewirze, reprezentowała większość pałaców karolińskich i ottońskich (Akvizgran,

²⁶ J. Górecki, *Na marginesie lednickich odkryć – kilka uwag w kwestii urządzeń chrzcielnych z Ostrowa Lednickiego*, Studia Lednickie IV, Lednica–Poznań 1996, s. 103–136. J. Górecki, *Kultowo-rezydencyjny ośrodek pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim* [w:] *Civitates Principales*, Gniezno 1998, s. 35–40. Z. Kurnatowska, *Wczesnopiastowskie grody centralne. Podobieństwa i różnice* [w:] *Gniezno i Poznań w państwie pierwszych Piastów*, Poznań 2000, s. 24. Góreckiemu trafnie odpowiedziała T. Rodzińska-Choraży, *Chrzest w Nanterre, czyli awantura o tron Merowingów. Głos w dyskusji na temat funkcji budowli centralnej na Ostrowie Lednickim*, Folia Historiae Atrium, Seria Nowa, 2–3, Kraków 1997, s. 151–156. Por. także w kwestii funkcji budowli lednickich: Z. Pianowski, *Sedes Regni Principales*, Kraków 1994, s. 90–91, 194–195.

²⁷ K. Żurowska, *Dom biskupi* [w:] *U progu chrześcijaństwa w Polsce*, s. 168–181.

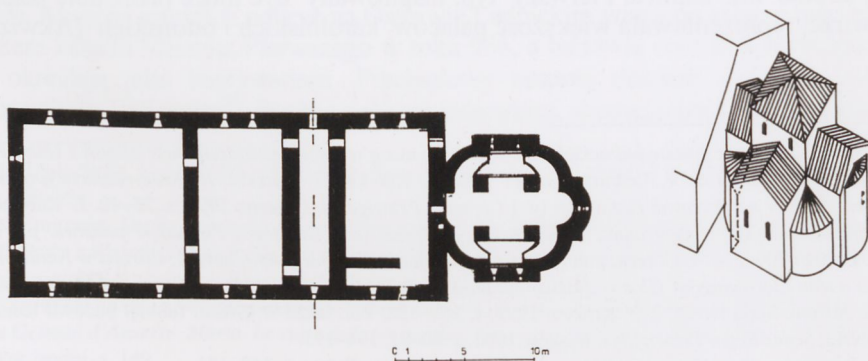
²⁸ Ten pierwszy wariant układu pałacowego reprezentuje palatium w Przemyślu, por. T. Rodzińska-Choraży, *Co nam mówi architektura murowana* [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, pod red. H. Samsonowicza, Kraków 2000, s. 368–369.

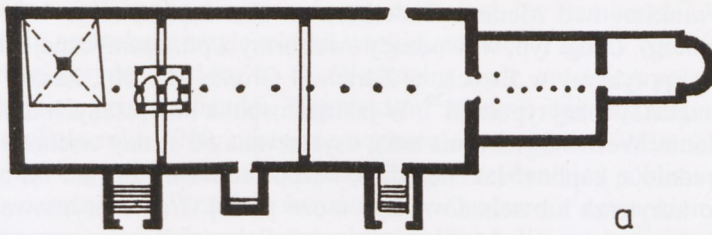
II. 7. Ostrów Lednicki, baptysterium – kaplica pałacowa, przekrój perspektywiczny, rekonstrukcja (wg Węclawowicz, Rosół). a) Faza I. b) Faza II

II. 8. Werla, kaplica pałacowa, rzut poziomy i rekonstrukcja bryły (wg Rosół)

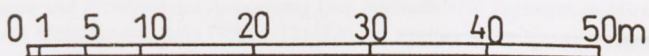
II. 9. Ostrów Lednicki, baptysterium – kaplica pałacowa, rzut poziomy i rekonstrukcja bryły, faza I (wg Rosół)

a

b

II. 10. Podziały pałaców wczesnośredniowiecznych:

- a) Paderborn – rzut poziomy północnej części pałacu ottońskiego (wg Binding) typ pierwszy
 b) Grone – rzut poziomy pałacu ottońskiego (wg Binding) typ drugi

Ingelheim, Frankfurt nad Menem, Paderborn w obu fazach, Höfe bei Dreihausen, Xanten i Bamberg). Drugi typ, wywodzący swe formy z późnoantycznej willi wiejskiej (*villa rustica*), spotykamy w Broich, w Zürichu i Gronie (il. 10b). Zespół w Tilledzie odbiega od przedstawionej typologii²⁹. W jakim stosunku do opisanych dwu wariantów pozostaje pałac w Werli? Ogrzewana aula, usytuowana od strony wschodniej, sąsiadowała bezpośrednio z kaplicą. Jak się zdaje, bezpośrednio na zachód od auli nie było poprzecznego korytarza lub schodów. Być może po tej stronie usytuowane były pomieszczenia mieszkalne o nieokreślonej długości. Pałac w Werli powtarza prawdopodobnie układ pierwszej z wymienionych grup. Przy niekompletnej znajomości tego obiektu decydującą wskazówką jest usytuowanie auli przy kaplicy. Podziały pałacu na Ostrowie Lednickim są inne, zgodne z typem drugim. Występuje on jednak znacznie rzadziej. Przykład karoliński w Broich³⁰ był pozbawiony założenia sakralnego. Dwa kolejne przykłady to Grona z początku wieku XI i Zürich, z około roku 1000. W pierwszym z tych dwu pałaców, w niedużej odległości od jednonawowej kaplicy z apsydą, położony był od północy trakt kilku pomieszczeń³¹. Niezwykle interesujący jest układ pałacu cesarskiego w Zürichu. Usytuowany północ – południe, składał się z dużej sali zbliżonej w rzucie do kwadratu, z wąskiej, poprzecznej sieni (może ze schodami), następnie z wielkiej auli, przedzielonej arkadami, i z jeszcze jednego pomieszczenia o nieznannej długości. Kaplica na rzucie krzyża równoramiennej z apsydą nie była położona na osi, lecz przylegała do narożnika północno-zachodniego budowli podłużnej. Tym samym usytuowana była po przeciwnej stronie niż aula³² (il. 12a). Prostokąt pałacu na Ostrowie Lednickim nie tylko należy do wariantu drugiego pałaców wczesnośredniowiecznych. Co więcej, w mniejszej skali jest on swymi podziałami najbardziej zbliżony do budynku pałacowego w Zürichu. Oba założenia charakteryzuje wąska sień poprzeczna i aula po odwrotnej stronie niż kaplica. Sedno problemu tkwi jednak w tym, że ów drugi wariant pałacowy występuje na terenie cesarstwa znacznie rzadziej niż pierwszy. Nadto Broich znany jest z okresu karolińskiego, a dwa następne, Zürich i Grona pochodzą z około roku 1000 i z początku wieku XI. Ostrów Lednicki, ze swoimi basenami, jest niewątpliwie wcześniejszy od zespołu w Zürichu. Można wreszcie powiedzieć, że typ pierwszego wczesnopiastowskiego pałacu nie był realizowany w cesarstwie Ottonów w wieku X i pojawia się tam dopiero około roku 1000. Podziały pałacu w Werli i na Ostrowie Lednickim należą do dwu różnych typów.

Kolejną formą, która wymaga wyjaśnienia, jest osiowe zespolenie podłużnej budowli pałacowej z kaplicą. Taki układ znany jest z antycznych budowli pałacowych i termalnych. W Europie centralnej w wieku X i na początku wieku XI zauważyć można trzy typy pałacowych budowli sprzężonych. Pierwszy, którego najstarszym, znanym egzemplarzem był pałac biskupi w Xanten, wzniesiony przez arcybiskupa Brunona z Kolonii (953–965), składał się z jednoprzestrzennej auli na rzucie prostokąta, której wąska północna ściana związana była z czworoboczną kaplicą z prezbiterium zamkniętym ścianą prostą³³. Ten przykład zaowocował w Paderborn na początku wieku

²⁹ Binding, *Deutsche Königspfalzen*, *op.cit.*, s. 155–161 i 179–190.

³⁰ Binding, *op.cit.*, s. 142–149.

³¹ Binding, *op.cit.*, s. 162–164.

³² Binding, *op.cit.*, s. 131–137.

³³ H. Borger, W. Oedingen, *Beiträge zur Frühgeschichte des Xantener Viktorstifts*, Rheinische Ausgrabungen, 6, Düsseldorf 1969, s. 177 i nast.

XI, gdzie żadna z dwu kaplic nie miała formy centralnej, i w Bambergu³⁴, w którym do pałacu na rzucie prostokąta przylegała od wąskiej północnej strony wydłużona kaplica jednonawowa z apsydą (il. 11a, b, c). W drugim typie prostokąt pałacu łączył się z centralną kaplicą przy narożniku. Najstarszym znanym egzemplarzem jest zespół w Zürichu³⁵ z około roku 1000, następnie wspomniany już pałac w Bambergu z drugą oktogonalną kaplicą, która stykała się z prostokątem rezydencji w pobliżu południowo-wschodniego narożnika³⁶. Wreszcie rezydencja w Goslarze z dwupoziomową kaplicą centralną przy narożniku północno-wschodnim pałacu z XII wieku³⁷ (il. 11a, b, c, d). Typ trzeci charakteryzował się osiowym połączeniem sakralnej budowli centralnej z wydłużonym pałacem na rzucie prostokąta. Jak sądzę, ten typ można określić jako wczesnopiastowski. Najstarszy być może egzemplarz, zrealizowany na Ostrowie Lednickim, hipotetycznie datowany jest na około połowę lat 60. wieku X. Do tej grupy zaliczyć trzeba palatia w Gieczu i Przemyślu³⁸. Wiele wskazuje na to, że zespół pałacowy w Werli należy zaszeregować do tej samej trzeciej grupy (il. 13b, c, d, e, f).

Ostatnio T. Rodzińska-Choraży dokonała dogłębnej analizy oraz reinterpretacji fundamentów odkrytych w słowackim grodzie Devin³⁹. Budowla ta składała się z orientowanego trójliścia, do którego przylegał od zachodu na osi trakt na rzucie prostokąta ujętego z dwu węższych stron, od wschodu i od zachodu, poprzeczną wąską przestrzenią (il. 13a). Obiekt ten, datowany na drugą połowę wieku IX i wiązany z panowaniem księcia wielkomorawskiego Rościława, określany jest przez słowackich odkrywców jako kościół jednonawowy z trójlistnym prezbiterium⁴⁰. Rodzińska-Choraży sądzi natomiast, że odkryte w Devinie fundamenty, położone w bardzo ważnym grodzie wielkomorawskim, mogą być pozostałością zespołu pałacowego⁴¹. Trzeba w tym miejscu stwierdzić, że układ domniemanego pałacu słowackiego spełnia postulaty typu określonego wyżej jako trzeci – wczesnopiastowski (il. 13).

Jak w świetle tego, co zostało dotąd powiedziane, przedstawia się kwestia relacji czasowych Werli i Ostrowa Lednickiego? Jak wyżej była mowa, zespół lednicki dzięki basenom chrzcielnym hipotetycznie mógł powstać około połowy lat 60. wieku X. Da-

³⁴ H. Mayer, *Bamberger Residenzen*, München 1951, s. 1–25.

³⁵ Binding, *Deutsche Königspfalzen*, s. 131 i nast.

³⁶ Mayer, *op.cit.*

³⁷ Binding, *Deutsche Königspfalzen*, s. 224 i nast. – Do tego typu należy zapewne zespół pałacowy w Esztergom, por. E. Nagy, *Rapport préliminaire des fouilles d'Esztergom 1964–1969*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, 1971, 23, s. 181–198.

³⁸ A. Biedroń, *Datowanie i okoliczności fundacji* [w:] *U progu chrześcijaństwa w Polsce*, s. 227–231 oraz K. Żurowska, T. Rodzińska-Choraży, A. Biedroń, *Faza II, Przebudowa baptysterium i domu biskupa na rezydencję świecką* [w:] *U progu chrześcijaństwa w Polsce*, s. 204–206. – W Gebesee około Erfurtu odsłonięty został zespół pałacowy, datowany na w. XI. Do pałacu na planie wydłużonego prostokąta przylegała od wschodu na osi jednonawowa kaplica z apsydą. Podział budynku pałacowego na dużą aulę od wschodu i na dwa mniejsze pomieszczenia od zachodu jest znakomitym przykładem typu pierwszego – ottońskiego pałaców wczesnośredniowiecznych i dobrze koresponduje z układem palatium w Przemyślu. Por. P. Donat, *Gebesee bei Erfurt. Grabung 1985–1993, erste Ergebnisse und Probleme der Auswertung* [w:] *Internationale Tagungen in Micalcice. Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa*, Brno 1996, s. 111–126.

³⁹ T. Rodzińska-Choraży, *Vel'komoravská trikoncha na Devíne: medzi antikov a stredovekom* [w:] *Pocta Václavovi Menclovi. Zborník štúdií k otázkam interpretácie stredo-europejského umenia*, Bratislava 2000, s. 33–57; T. Rodzińska-Choraży, *Wielkomorawski trikonchos w Devinie na Słowacji: analiza formy i funkcji* [w:] *Ars Graeca – ars Latina. Studia dedykowane Profesor Annie Różyckiej-Bryzek*, Kraków 2001, s. 309–322.

⁴⁰ V. Placha, J. Hlavicová, I. Keller, *Slovansky Devin*, Bratislava 1990, s. 77–121.

⁴¹ Rodzińska-Choraży, *Wielkomorawski...*, *loc.cit.*

towanie pałacu w Werli, które omówił i podsumował Binding, jest możliwe zarówno na wiek X, jak i na wiek XI⁴². Seebach, który uważa, że pałac w Werli był dwufazowy, nie podał niestety dokładnie szczegółów, stanowiących podstawę jego hipotezy⁴³. Powołał się jedynie na różnicę technik kamieniarskich i zapraw między, jak należy sądzić, konstrukcją grzewczą a filarami w rotundzie, jedynymi fragmentami murowanymi zachowanymi z zespołu pałacowego w Werli. Na podstawie rysunków i fotografii, które opublikował Schroller⁴⁴, widać zasadnicze różnice pomiędzy wymienionymi wyżej dwiema strukturami. Filary w rotundzie wykonane techniką *opus incertum*, wzniesione były z nieregularnych kamieni różnej wielkości, nie układanych warstwami (il. 4). Konstrukcję grzewczą wykonano natomiast w znacznej mierze z wydłużonych kamieni, tworzących dość regularne warstwy. Wierzchnią część kanałów na ciepłe powietrze przykrywały płyty większych rozmiarów (il. 3). Na dnie komory grzewczej znaleziono wiele egzemplarzy ceramiki, która, zdaniem Schrollera, należy do pierwszej połowy wieku X. Jeżeli omawiany pałac w Werli powstał w pierwszej fazie przed połową wieku X, to trudno sobie wyobrazić, że faza druga mogła nastąpić wcześniej jak po połowie stulecia. Wziąwszy pod uwagę jak dawno prowadzone były wykopaliska w Werli i jak ówczesna dokumentacja obecnie może dla nas nie być w pełni zadowalająca, problem dwu faz powinien być szczegółowo sprawdzony, o ile to w ogóle jest jeszcze możliwe. Mimo niepewności, jaka w tej kwestii może nas nurtować, nie należy jednak przejść obojętnie nad stwierdzeniami Seebacha, których Binding nie bał się wziąć pod uwagę w swej książce o niemieckich pfalzach⁴⁵. Kwestia datowania pałacu w Werli nadal pozostawia wiele znaków zapytania, niezależnie od tego, czy budowlę tę będzie się uważać za jedno- czy dwufazową. Niewątpliwie można jednak powiedzieć, że tak jak poszczególne elementy niemieckiego zespołu mieszczą się w ramach form architektury cesarstwa w wieku X, tak zestawienie tych elementów pozostaje bez precedensu na terenie średniowiecznych Niemiec i nigdy tam nie zostało powtórzone. W świetle tego, co zostało przedstawione, zależność zespołu na Ostrowie Lednickim od Werli nie jest jednoznaczna.

Jak już była kilkakrotnie mowa, budowla centralna na Ostrowie Lednickim w pierwszej fazie miała wyraźny charakter baptyzmalny, a jej formy i dwa baseny wskazują na pochodzenie południowe. Dlatego szukając korzeni układu sprzężonego, nie można pominąć północnowłoskich założeń katedralnych. Ich prototypem był zespół katedralny we Florencji z przełomu wieku IV na V, o następującym uszeregowaniu budynków na osi wschód – zachód: bazylika, atrium, baptysterium z dwoma basenami, pałac biskupi⁴⁶. Układ ten, mimo wielokrotnych i całkowitych przekształceń stylistycznych, zachował się do naszych czasów (il. 14).

Jaka jest konkluzja przedstawionych rozważań? Ich głównym celem była prezentacja i analiza relikwów pałacu w Werli. Sugerowane jednak w literaturze powiązania tej rezydencji z palatiami wczesnopiastowskimi, a przede wszystkim z palatium na Ostrowie Lednickim, wymagają wypunktowania tych cech obu zespołów, które mogłyby decydować o ich wzajemnym stosunku:

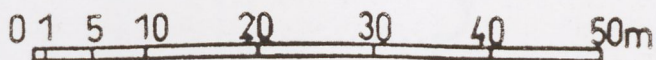
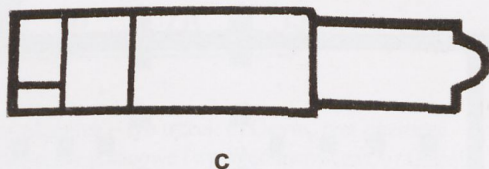
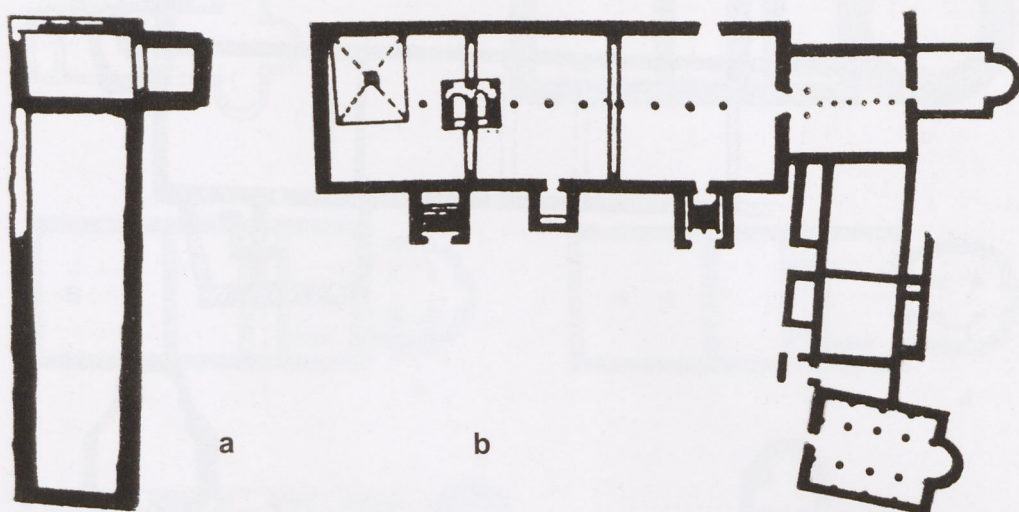
⁴² Binding, *Deutsche Königspfalzen*, s. 175–177.

⁴³ Seebach, *Königspfalz Werla*, s. 48.

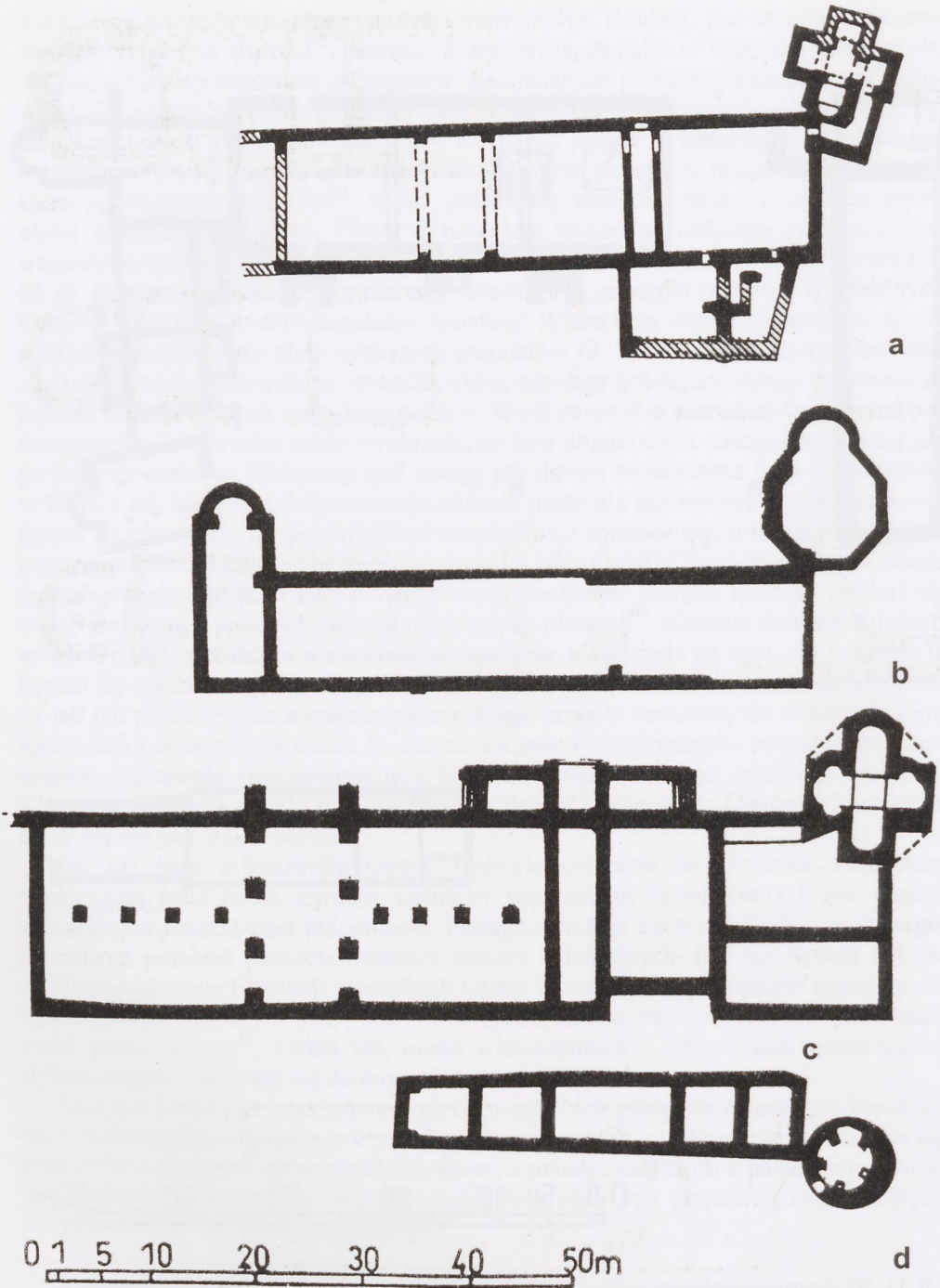
⁴⁴ Por. wyżej, s. 150.

⁴⁵ Binding, *Deutsche Königspfalzen*, s. 174.

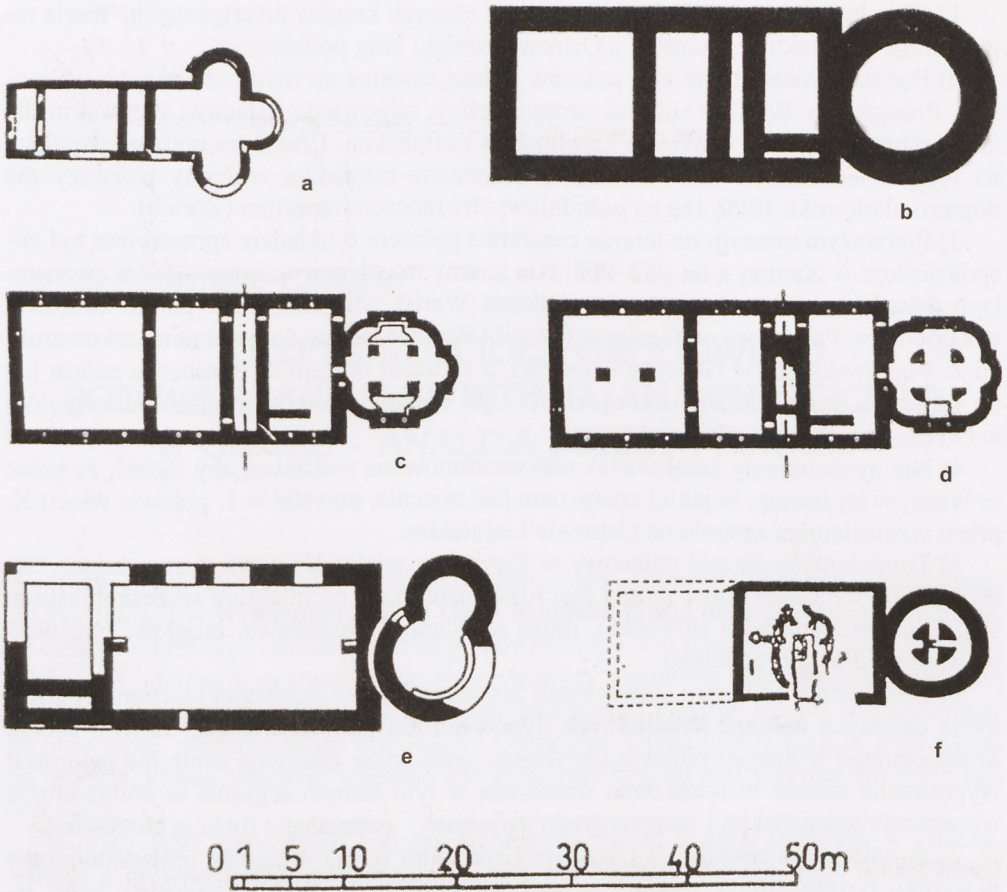
⁴⁶ K. Żurowska, *Réflexions sur l'origine des groupes épiscopaux à ordonnance axiale à l'époque paléochrétienne*, *Folia Historiae Artium*, Seria Nowa, t. 4, 1998, s. 173–177.

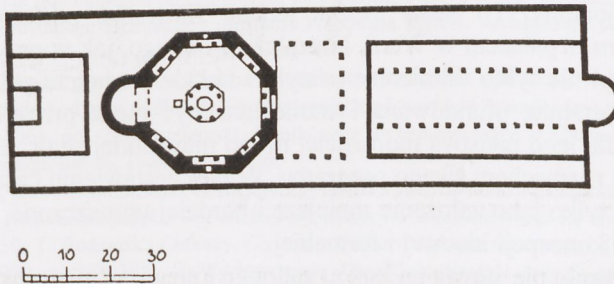
Il. 11. Wczesnośredniowieczne pałace zespolone z kaplicą – typ pierwszy: a) Xanten, rzut poziomy pałacu biskupiego (wg Broger, Oedinger); b) Paderborn – rzut poziomy całego pałacu ottońskiego (wg Binding); c) Gebesee, założenie pałacowe (wg Donat)

II. 12. Wczesnośredniowieczne pałace zespolone z kaplicą – typ drugi: a) Zürich, rzut poziomy pałacu ottońskiego (wg Binding); b) Bamberg, rzut poziomy pałacu biskupiego (wg Mayer); c) Goslar, rzut poziomy pałacu cesarskiego (wg Binding); d) Esztergom, rzut poziomy pałacu królewskiego (wg Żurowska)

Il. 13. Wczesnośredniowieczne pałace zespolone z kaplicą – typ trzeci: a) Devin, rzut poziomy domniemanego pałacu (wg Hlavicova); b) Giecz, założenie pałacowe (wg Węclawowicz); c) Ostrów Lednicki, założenie pałacowe faza I (wg Węclawowicz); d) Ostrów Lednicki, założenie pałacowe faza II (wg Węclawowicz); e) Przemyśl, założenie pałacowe (wg Węclawowicz); f) Werla, założenie pałacowe (wg Żurowska)

Il. 14. Florencja, zespół katedralny w. IV/V (wg Cardini)

1) Obie budowle centralne należą do dwu różnych kręgów artystycznych. Werla reprezentuje architekturę ottońską, a Ostrów Lednicki krąg południowy.

2) Podziały wewnętrzne obu pałaców należą również do dwu odmiennych wariantów. Prostokąt w Werli, z aulą od strony kaplicy, odpowiada układowi typowemu dla architektury cesarstwa w okresie karolińskim i ottońskim. Charakter podziałów pałacu na wyspie lednickiej (*villa rustica*), w cesarstwie ottońskim widzimy pierwszy raz dopiero około roku 1000, i to na południowych krańcach imperium (Zürich).

3) Pierwszym znanym na terenie cesarstwa pałacem o układzie sprzężonym był zespół biskupi w Xanten z lat 953–965. Nie znamy rezydencji wznoszonych w pozostałych dekadach wieku X (może z wyjątkiem Werli). Monumentalne pałace cesarskie w Zurichu, w Paderborn, w Goslarze (kościół Panny Marii w domniemanej rekonstrukcji Z. Pianowskiego) w Gebesee i cesarski, a zarazem biskupi w Bombergu należą już do przełomu stuleci X/XI i do wieku XI. Jak sądzę, są one późniejsze od zespołów w Gieczu i na Ostrowie Lednickim.

4) Nie dysponujemy jakkolwiek niekwestionowaną podstawą, aby sądzić, że pałac w Werli, w tej formie, w jakiej znany nam jest obecnie, powstał w 1. połowie wieku X, przed wzniesieniem zespołu na Ostrowie Lednickim.

5) Domniemany zespół pałacowy w Devinie z wieku IX zawiera zasadnicze elementy typu trzeciego, które mogły być rozwinięte przez architekturę wczesnopiastowską. Dlatego znalezisko słowackie, może rezydencja Rościsława, mogłoby być pierwowzorem dla typu trzeciego.

6) Niezależnie od wzoru słowackiego zespół na wyspie lednickiej jest zgodny z tradycją osiowych założeń katedralnych, typowych dla północnej części basenu Morza Śródziemnego w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia. Budowla centralna natomiast wyposażona została w urządzenia stosowane w tym samym regionie w architekturze wczesnochrześcijańskiej i wczesnośredniowiecznej, związanej z funkcją chrzcielnią.

7) Architektura zespołu na Ostrowie Lednickim nie powstawała prawdopodobnie w wyniku bezpośredniej, mniej czy bardziej przybliżonej do pierwowzoru, kopii jakiegokolwiek wcześniej powstałej budowli. Fundacja Mieszka czerpała z różnych tradycji, które nawarstwiły się w Europie w ciągu pierwszego tysiąclecia z wyakcentowaniem środowiska śródziemnomorskiego. Z tych elementów powstała nowa realizacja, nowa jakość, której formy, niezależnie od kolejnych funkcji w fazie I, podporządkowane zostały naczelnej idei chrztu władcy.

8) Zespół w Werli, jak się zdaje, jest ottońską wersją typu trzeciego, który określam jako wczesnopiastowski. Na tle pałaców cesarskich, takich jak Paderborn, w Zurichu, a nawet w Broich, saska rezydencja ma charakter nieporównanie skromniejszy i zdecydowanie prowincjonalny. To samo można jednak zauważyć porównując zespół na Ostrowie Lednickim z pałacem w Werli. Niezależnie od tego, jak w przyszłości zostanie on zadatowany, był nie tylko odmienny w stylu i układzie wnętrza pałacu od budowli piastowskiej. Ta ostatnia, ufundowana i wzniesiona być może przez księcia Mieszka w przełomowym dla jego państwa momencie, mimo niewielkiej skali, zadziwia bowiem bogactwem form i rozmachem swego programu. W tym zestawieniu cesarska siedziba w Werli jawi się nie tylko jako założenie mniejsze i bardziej uproszczone, ale o niewątpliwie innej, węższej koncepcji ideowej i formalnej.

Autorka świadomie nie stawia na końcu żadnego kategorycznego twierdzenia.

W obecnym artykule dostarczonych zostało wiele przesłanek, z których czytelnik, jeżeli zechce, może sam wysnuć taki czy inny wniosek.